

М. БОГДАНОВИЧ

УГОРСЬКА РУСЬ

З великоруської мови переклав
Омелян Ревюк

1916

З ДРУКАРНІ "НАРОДНОЇ ВОЛІ",
524-530 Olive Street, Scranton, Pa.

Велика європейська війна, а головно занятє Галичини російськими військами визвало в Росії небувале досі заїнтересованє до сего краю, так мало досі знаного російсьькій читаючій публиці. Як вислід того заїнтересоганя появило ся много статей в газетах і журналах, вийшли особні брошурки, книжочки, і поважні наукові твори, в котрих з усіх боків осьвітлюють українське питанє в Галичині, Буковчї і Угорщині.

Знана накладча спілка К. Ф. Некрасова в Москві стала зараз з початком війни видавати т. зв. "Бібліотеку війни", в котрій короткими та популярними брошурками поясняє ся найріжнійші питання війни, як пр. Ізза чого почала ся війна? Що се таке Альзація і Льотарингія? Історія Габсбурського дому, і т. д. Межи иншими видано як 8 і 9-у книжочку збірки брошурку М. Богдановича під заголовком: Червоная Русь (Австрійські Українцы). Той самий автор видав в тім самім складі свою книжочку про Угорську Русь. яку подаємо осььтут в українськїм дослівнім переводі, бо Угорська Русь має і повинна мати інтерес не лише для Москалів, але передовсім для нас Українців.

В далекій Угорщині, на її пограничу з українською частию Галичини живе коло пів мільона людей руського племені. Їх землю принято називати в Росії Угорською Росією. Вся вона лежить на збочах і відгалуженнях карпатських гір.

Що се таке Карпати — про се просто і артистично сказав нам померший недавно український письменник М. Коцюбинський, котрий пробував в них. Ось один з його живих і образних описів.

“Теплим, весняним ранком ішов Іван на полонину. Як гірський потік він легко перескакував з каменя на камінь і здоровкав ся зі стрічними людьми, щоб лиш почути власний голос.

— Слава Ісусу!

— Во віки слава!

На далеких верхах крили ся одинокі хатки, темнобурі від диму, котрим вони перекурились наскрізь. Черейшовши потік, минувши понурі ліси, де часом подзвонювала ко-

рова або вивірка кидала з дерев обгризки шишок, Іван піднімав ся все вище і вище. Ліси уступили місце гірським пасовискам, м'яким і буйним. Іван брив серед них, немовби плив по озері цв'ітів. Підніжа гір скривали ся на дні глибоких, чорних дебр, де родили ся холодні потоки, де не ступала людська нога і де водив ся "вуйко", бурій медвідь, страшний ворог стада. Вода попадала все рідше. Зате як радий був Іван, коли стрінув ручай, той холодний хрусталь, що обмив у верху жовте корінс вікових ялиць і навіть сюда доносив шум ліса.

Стежка йшла все далі, в густі зломи, де купами гнили голі колючі ялиці, без сучя і кори, просто кістяки. Пусті і дикі були ті лісні кладбища, де лише тукували тетереви та гніздили ся змії. Тут царила тишина, великий спокій природи, суворість та сум. Позаду Івана виростали гори і синіли в далечині. Орел підіймав ся з острих камінних верхів, благословлячи їх

широким помахом крил; запахнув подих гірських полонин і збільшався виднокруг. Місто ліса тепер стелив ся по землі чорний ковер повзаючої ялини, де путали ся ноги, а мох одівав каміне зеленимшовком. Далекі гори відкривали одна за другою свої верхи, вигинали хребти, вставали як хвилі в синьому морю. Здавало ся, що морські боввани скамянїли якраз тоді, коли підняли ся, щоби кинути ся і затопити землю.

Наконець полонина! Він вже стояв на нїй, на тїй високїй полянї покритїй густою травою. Голубе море розбурханих гір обступило Івана широком колесом і здавало ся, немовби ті безконечні синї вали далї йшли і хотїли впасти йому до нїг.”

Серед тих диких гір розгніздили ся угроруські села і місточка (Марамарош, Мукачево, Густів, Ужгород). Всї угорські Русини є унїяти, говорять українським язиком, самі себе звать Руснаками, а свій язик руським. Вони ділять ся

на части, котрі мають дуже цікаві славянські назви: Верховинці, до-
линяки, крайняки, бойки і т. д. Край ними занятій, заляг вузким,
витягненим трикутником по за-
хіднім склоні Карпат, одною сто-
роною сусідуючи зі славянськими
областями, а другою межуючи з чу-
жими племенами. В купі він обій-
має яких 5 тисяч верств; однак він
не виділений в яку небудь само-
стійну область, але входить в склад
ріжних “комітатів” (повітів):
Мармарошського, Берегського, У-
гочського, Унґварського і т. д. Го-
рішним своїм краєм межує він з
польськими та словацькими оселя-
ми, долїшним з Румунами, захід-
ним з Мадярами, а лише зі східної
сторони довгою лінією прилягає до
української Галичини. Однак ви-
сокі хребти карпатських гір, що
лягли тут несокрушимою стіною, і
угорська границя, що переходить
по їх верхах, відділюють Угорську
Русь від того краю, де панує та
сама бесіда, та сама віра, ті самі
обичаї. Наконєць, австрійська дер-

жавна границя відділює угроруське населення і від Росії. Як стоїть справа тепер, так вона стояла давніше. Межи руським народом, а тою далекозакиненою малопомітною окощиною майже не було ані звязи ані спільного життя. Їх розвій ішов иншими дорогами і ріжна доля їх стрінула. Бували часи коли на той маленький відлом руського народу падали грізні удари, коли зміцняв ся напір ворожих сил, готових, як здавало ся, змести його без сліду. Але й в такі часи Угорська Русь боронила ся мовчки, сама одна, і помічна рука ні звідки до неї не простягала ся; сей край був покинутий самий на себе, полишений на свої власні сили. Можна сказати без всякої пересади, що до самих послідних часів, Угорська Русь була майже нікому не звісна. Про неї немовби забули. Однак вона, хоч і забута, сама, затеряна серед чужих народів, все зберігала свою душу і лишилась руською. Не мало її се коштувало. З многими її приходилось бороти ся і богато

перетерпіти. Тепер, коли, бути може, уже близький час її освободження*), поневолі хочеть ся знати, що се за край, що з нею було і як вона дійшла до нинішного свого стану. Про се, як йшло її жите в минувшину, ми і пічнемо розказувати.

* * *

Перші відомости про Угорську Русь приходять до нас від Мадярів. Є відомости, що Мадяри вдерши ся коло IX-го віка в закарпатські краї, нинішне оселище—застали вже руське населене. Після Аноніма вже в X. віці там істнувало досить обширне князівство, котрим правив з Унгорода (Унгвара) князь Лаборець. Цікаво, що руські літописці зовсім не згадують Угорської Руси: очевидно тоді вона була зовсім відорвана від загально-русського житя. Зрештою можна догадувати ся, що галицькі князі старали ся прилучити той край під свою владу, а князь Лев, що

*) Се було писане у военний час, серед воєнного настрою.

жив при кінці XIV. віка, немовби і вспів се зробити; будь-що-будь до нас дійшла грамота, в котрій наджупан (управитель) Бережського округа, Григорій, називає себе його представителем. Зрештою ся зависимість від галицьких князів була на всякий случай коротко треваюча: мадярські королі держали Угорську Русь дуже міцно в своїх руках.

Був ще наконець один случай, коли вони знов увійшли в злуку з руським народом. В 1339 році сюды прибув вигнаний Витовтом подільський князь Федір Коріятович. Але він прийшов не самий, а прийшла з ним дружина, двірська челядь. прийшли наконець ті жителі його округа, котрі не хотіли оставити свого князя. Угорський король Людвик I. дозволив їм оселити ся в городі Мункачеві і назначив його намісником бережського округа. Князь Федір Коріятович старав ся піддержувати руську народність в краю і збудував межи иншим славний Мункачівський монастир св.

Николая, що став ся для Угорської Русі головним розсадником просвіти. Довше ще памятав народ того князя і приписував йому ледво не все добро, що було тут зроблене для розвою руського племені.

Коло 1380 року границі Угорщини остаточно утвердили ся: вони мерейшли вздовж середного хребта карпатських гір і остались незміненими майже до наших днів, ціпко удержуючи Угорську Русь в складі мадярських земель. До того часу, себто до кінця XIV столітя, її населене, що давнійше складало ся з півдиких пастухів, зробило ся осілим, заняло ся управою рілі, мало вже кілька міст: Ужгород (Унгвар), Мункачево (Мункач), Грушів (з дуже давним монастирем св. Михайла), Марамарош, Густ і т. д. Межи ними дуже відзначав ся Мункач. Представте собі на закруті ріки велику, широку в низу гору, котрої вершок немовби зрізаний похило. На тім вершку побудовано мункачівський замок, а по збочах

гори чіпило ся місто, тримаючи ся близько ріки, обмиваючої стовч гори.

Щодо управи Угорської Руси, то мадлярські королі назначували для сего осібних намісників, з першу зі своїх дітей або крєвних, а потім просто з вельмож. Зрештою, попри сих управителїв Руси були ще вибрані народом т. зв. "Крайники", котрі прим. судили і т. п. Очевидно се об'легчувало положенє Руснаків і взагалі їм в початках не жило ся дуже тяжко; відомо, що вони не були ограничені в правах, що королївську прибічну гвардію вибирали виключно з них і т. д. Але з бігом часу закріпощено сїлське населенє, шляхта змадлярщила ся і все жите пішло другим ладом. Бути Мадяром значило належати до пануючої народности, і тому в коротці Русинами лишили ся лише кріпаки і православне духовенство. Зрештою і духовенство було також закріпощене, відбувало панщину, його відривали від церковної служби для виконюваня роботи,

воно підлягало тілесній карі і т. п. Простим селянам жило ся ще гірше. Се й зовсім зрозуміло: Мадяр гнобив їх рівночасно і яко дідич і як чоловік другої народности.

Йшли роки за роками, минали цілі столітя, а в тяжкім житю Угорських Русинів нічого не зміняло ся. Приняте унії—се одинокий випадок, що можна згадати за весь той час. Унією, як звісно, називають злуку православних з католицькою церквою, причім уніїти визнають зверхність римського папи, але заховують ненарушені славянські обряди. За унію всіми силами старало ся не лише католицьке духовенство, але й австрійські цісарі, що до того часу заволоділи мадярськими землями; вони сподівали ся, що в той спосіб вони тіснійше звяжуть Угорську Русь з католицькою Угорщиною. Коли в сусідній Галичині і в других руських областях Польщі повстало уніятство, тоді всі ті наміри дістали сильну підмогу. Вже в початку XVII. віку богатий дідич Гомонай,

в котрого добрах було до сімдесять парохій, призвав з галицького Перемишля уніятського єпископа Крупецького і приказав своїм кріпакам перейти на унію. Священики і законники згодили ся, але селяни взяли за вили і коли, збунтували ся, равили Крупецького і мало його не вбили. Треба отже було йти другою дорогою. Мадярський уряд рішив, що вистарчить, як духовенство лише згодить ся на унію, бо тоді темний і несвідомий нарід незамітно для себе стане уніятським. Духовенству обіцяли, що під унією вони будуть вільні від панщини і податків—і в 1648. році часть духовенства, зібравши ся на з'їзді, перейшла на унію. Але удержало ся і православє, так що на Угорській Русі було звичайно двох єпископів, і уніятський і православний. Доперва при кінци XVII віка, коли пущено в рух воєнні команди і тяжкі кари, підрубано корінь православю. Зрештою і після того православна віра держала ся в місцевостях, сусідуючих з Молда-

вією (православним краєм). А в 1760 році серед угроруського населення знов розійшла ся вістка, що якісь “східні володїтелї” обіцяють освободити від кріпацтва перейшовших на православє. Населенє розбурхало ся, стало відступати від унії, шукало православних попів, а навіть уніятське духовенство, що було в дуже кепськїм положеню, вчасти прилучило ся до сего руху. Очевидно рух здавлено, але се заставило австрійський уряд пригладити ся положеню Угорської Руси і зробити щонебудь для її відродженя; уніятська епархія стала независимою від римо-католицьких єпископів, дано поміч повставшій недавно руській богословській школі і т. п. Пригадаємо нарештє про освободженє селян, довершене в Австрії в 1848 році, і здає ся, отсим ми вичерпаємо все, що цікавого зроблено серед сумної минувшини Угорської Руси. Читач бачить, що не легко знайти який небудь другий край з житєм так понурим, безнадійним і ледво замїтним.

Тяжко собі представити, як се минуле жите скалічило і придавило Угорську Русь. Нині Русинами уважають ся одні лише мужики. Кождий, що хоч троха підносить ся понад сей сірий уровень, напевно рахує себе Мадяром, навіть люди, що так близько народа стоять, як сільські священники, народні вчителі, писарі. Вони всі говорять по мадярськи, вони всі стидують ся свого руського походження, забороняють своїм дітям вживати руських слів. А жінки і дочки таких перекінчиків уважають простою обидою для себе вести розмову по руськи. Зрештою для образованого чоловіка тут навіть при добрім бажаню тяжко було би навикнути, як слід до руської бесіди; досить згадати, що тут навіть в народній школі наука йде майже виключно по мадярськи, а у висших школах по мадярськи вчуть навіть руської мови.

А щодо простого народа, то він й по нинішні часи говорить своєю стародавньою українською мовою. Однак мадярське панованне не пе-

рейшло для неї безслідно: вона переповнена множеством мадярських слів, чужих і незрозумілих для руського уха. Угорські Русини вживають приміром часто таких слів, як “сегін” (бідняга), “кишасоня” (дівчина), “вадас” (стрілець), “фатьов” (хлопець) і т. п. Про свою народність угорські Русини мають дуже баламутне понятє; вони називають себе, як ми вже завважили, “Руснаками”, а свій язик— “руським”. Однак, наприклад, галицьких Русинів, людей тої самої бесіди і віри, що вони—уважають за осібний нарід, памятаючи, що ті колись належали до другої держави (Польщі). Ще менше вони знають про Україну і про Росію. В 1848. році пробували на угорській Русі російські війська, вислані туди для подавлення Мадярів, що збунтувалися проти Австрії. Сей случай лишився глибоко в пам'яті угорських Русинів; вони пізнали, що десь є народ, що говорить мовою подібною до їхньої, переконалися, що він грізний і могучий; вчули, що він

живе в краю, котрий зве ся Росія. Але що се за край, де він находиться ся, все те було дальше зовсім незвісним для Руснаків. Однак у них лишило ся на все тяготїне до тої майже казочної для них Росії.

* * *

Щодо господарського життя Руснаків, то воно є дуже тяжке і безвиглядне. Промислу на Угорській Руси майже зовсім нема, і тому люди мусять або вибирати ся на далекі зарібки (рубати ліс, копати сіль) або брати ся за управу рілі. А тут землі у Руснаків дуже мало, вона вся в руках мадярських дідичів. Лишає ся хиба йти до них в найми, обрабляти і засївати їх, за що мужик дістає половину врожаю; а як дідич дає насїє, то лише третину. А за роботу також платять дуже скупо; дорослий мущина дістає прим. 60 до 70 крейцарів на день. Серед таких обставин мужики легко попадають в лапи лихварів (переважно Жидів), які позичають гроші, беруть неймовірну лихву (10 до 20 крейцарів на тиждень за 1

золотою), заставляють відробляти довги за заплату, два рази менчу в порівнянню зі звичайною, і таким способом майже зовсім закріпили руських селян. Нарешті, не треба забувати, що з них побирають побори і сільський писар, і народний учитель і наконець священник, котрий не лише побирає надмірну плату за треби, але ще й дістає “коблину”, себто хліб, сіно, дрова і т. п.

Розуміє ся, що через все те руське село знаходить ся в крайній нужді. От як описує селянську хату Звездіч*), що недавно побував на Угорській Русі. “Похилені стіни, зроблені з беревен, з нужденими, на пів сліпими віконцями немовби встидали ся самі своєї наготи і свого убожества, а середина хати вимовно потверджувала, що ся біднота не на показ, що се не лахи, що мають викликати співчутє і милосердє, але нужда справдішна, якої нема чим прикрити.

*) Звездіч—російський журналіст.

“Вдаривши ся до низького причілку входимо у вузкі сїни, що служать також за комору і склад для всякого дрантя; звідси двері ведуть в одиноку комнату, котра очевидно служить і за кухню і за спалню і за робітню і за їдальню. Як в російській комнаті так і тут сволок з бервен над самою головою і треба при всякім русі пам'ятати, що можна головою вдарити ся до сеї сітки поперечок, з котрих звисає якесь дрантє; повала мащена глиною, але стїни чисто вбілені.

“Се звичайна селянська хата.”

Тяжко живець ся в тій звичайній селянській хаті. “Руський селянин” — пише Васїлевський**) — че-

**) Лев Васїлевський — польський письменник; цікавить ся українською справою, про котру написав книжки: “Современная Галиція” (Савременная Галїція-Сучасна Галичина) по російськи і “Україна і справа українська по польськи. Крім сего він написав про українську справу кілька статей в російських і польських журналах; межн пишима статю “Венгерскіє русаки и ихъ судьба” в журналі “Русское Богатство”.

рез цілий рік не їсть ані мяса ані яєць ані житнього ані пшеничного хліба. Вівсяні паланиці, капуста і бараболя—от його одинока їда. Лише на більше свято йому вдає ся покушати хліба.”

По сім певно не видадуть ся пересадою слова одного мадярського письменника, що прочитав книжку Егана***) про Угорську Русь: “Скажу з чистою совістю, що я за ціле своє жите не мав в руках твору, котрий зворушив би мене глібше від книжочки Егана. Хто прочитав сю книжочку, той плакав і кров вдаляла йому до голови. Його огортала лють.”

***) Е. Еган, внук ірландського поселенця на Угорщині, учений агроном, був висланником угорського міністерства рільництва для пізнання економічного положеня селян в бережськїм комітаті. Вислід своїх розслідів він подав в своїм справозданю, котре було переведене на українську мову і видане Українською Видавничою Спілкою у Львові під заголовком: Економічне положене руських селян в Угорщині. За його діяльність коло поправи біту селян поставили його перед суд, але увільнили.

Ось серед яких обставин живуть Руснаки. Придивім ся троха до самого Руснака. Незвичайна покоря —от що являєть ся головною чертою його характеру. Але рівночасно з тим Руснак є спритний і недовірчивий; очевидно сю прикмету в него витворювано цілими віками тяжкого, безпросвітнього істнованя. Наконець всі дослідники одноголсоно підносять надзвичайну побожність Руснаків: вони пильно ходять до церкви і дуже поважають своїх “превелебних панів”, як вони називають священників. Деколи серед мужиків то ту то там встають проповідники, переконуючі, щоб не пити “палінки” (горівки) і не курити “дугану” (тютюну); але очевидно таке проповідуванє не може нічого помогти. Суспільні відносини на Угорській Руси такі, що тамошний селянин зовсім підупав і ослаб. Він темний, неосвічений, повний найдивнійших забобонів. Одинока радість його життя—горівка і вівнесе в шинок послідні гроші, підриваючи тим до кінця свое госпо-

дарство. Він став слабим, слабосилим, малокровим; мало де можна подібати тільки золотушних виродів і т. п. як на Угорській Русі. Не диво, що число Руснаків не лиш що не збільшає ся, але і зменшає ся очевидно. В 1826. році начисляли їх на 800 тисяч душ, а нині всего лише коло пів міліона. Причиною сего є те, що Руснаки вироджують ся, малярщать ся і т. п. Але істнує багато поважніша причина—повільна утеча мужиків до Америки. Перейшовшись по руснацькім селі ви певно побачите кілька хат з забитими дверми і віконцями. Господарі сих хат поїхали шукати щастя за морем—поїхали тому, що в ріднім краю їм жити тяжко і навіть неможливо.

А чи зроблено коли що небудь для Угорської Русі? Майже нічого. Місцеві люди пробували друкувати книжки і газети тамошною книжною мовою, що повстала з церковно-славянської, російської і української. Але народ її не розумів і справа сама собою упала. В 1848.

році в час подавлення мадярського повстання виступив Руснак А. Добрянський і взяв ся за розвій краю. Але за прихильність до Росії австрійський уряд перервав його почин. Пізнійше в 70-их роках М. Драгоманов пробував заохотити тамошних людей до російських та українських книжок, але і з того нічого не вийшло. При кінці 19-ого віку почав поліпшувати положенє Руснаків угорський урядник Еґан: він заводив позичкові і щадничі каси, рільничі товариства і т. п., але з його смертю все скінчило ся. Наконець недавно ґр. Бобрінській і другі одиниці пробували насаджувати тут російський язик і православє, але все скінчило ея арештами і острим судом за державну зраду.

